

Gilányi Gabriella

JELENTÉKTELEN KIS APRÓSÁG?*

A gregorián custos

A nagy értelmező lexikonok a custos címszó alatt mintegy féltucatnyi jelentést közölnek. A Magyar Katolikus Lexikonban¹ a latin–magyar tükörfordítás, az „őr” után másodikként a könyvészeti terminológiában használt „őrszó” következik: az a custos, amelyet régi kódexek és nyomtatványok verso oldalának aljára írtak fel, hogy előre jelezzék a következő fólión szereplő első szót.²

A custos ezen kívül egyházi tisztségeket is jelölt. Custos volt a középkorban a ferences előljáró, aki a néhány kolostort összefogó ferences custodia, körzet élén állt, de custosnak nevezték a katolikus káptalanszervezet fontos dignitását, az őrkanonokot is, akinek feladatkörébe tartozott az egyházi kincstár őrzése, illetve a szertartásokon használt kellékek felügyelete.³ Teljesen más vizekre evezve, a Pallas Nagy Lexikon custosnak nevezi „a rómaiaknál azon egyén[t], ki a komiciáknál [törvényhozó népgyűléseken] a szavazóvedrekre felügyelt a császárság idejében”,⁴ azaz a római szavazatszámlláló biztos is a custosok népes táborát gyarapította.

Jelen tanulmány főszereplője nem a fenti terminusok közül kerül ki, jóllehet egyikkel-másikkal tartalmilag erős a kapcsolata. Az alábbiakban a gregorián források kottasorainak végén felbukkanó custosról – az *őrhangeről* – lesz szó, amely a középkori zenei notáció mintegy mellékes, szerényen meghúzódó elemeként, az írás-tükörből is gyakran kilógva, a következő sor kezdőhangját mutatta a kotta olvasójának.⁵

* A Magyar Zenatudományi és Zenekritikai Társaság „Interpretáció és előadói gyakorlat” címmel, a Zenatudományi Intézet Bartók-termében rendezett konferenciáján, 2018. október 12-én elhangzott előadás írott változata. A tanulmány a Bolyai Ösztöndíj és az NKFIH K 120643 sz. pályázat támogatásával készült. A szerző az MTA BTK Zenatudományi Intézet kutatója.

1 Ld. *Magyar Katolikus Lexikon*, II. Szerk. Diós István. Budapest: Szent István Társulat, 1996. Online: <http://lexikon.katolikus.hu/C/custos.html>. Utolsó hozzáférés: 2018. 08. 30.

2 Az őrszó a puritán apró betűs felirattól a dús ornamentelekkel díszített változatos formában jelent meg a könyvekben a kordivat szerint, illetve a megrendelő pénztárcájának függvényében.

3 Ld. Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971, 62–63. Feltehetően a világi könyvtárőr-értelmezés is e jelentéshez nyúlik vissza.

4 Online: <https://www.arcanum.hu/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/cs-60BB/custos-67AE/?list=eyJmaWx0ZXJzIjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0xWF9MZxhpa29ub2tfMijdfSwgInF1ZXJ5IjogImN1c3RvcyJ9>. Utolsó hozzáférés: 2018. 08. 30.

5 Alakja hagyományosan a gregorián notáció alapegységéből, a *punctum* neumából formálódott. A 14–15. századtól általában fél punctumnyi volt az őrhang mérete, s ez érvényes mind a kvadrát, mint a gót típusú notációkra, az előbbi kvadrát alakú, az utóbbi rombusz alakú custost használt.

A custos tehát – legyen az személy vagy sem – valami felett őröködik, valamiért felel. Ez érvényes a custos összefoglaló névvel illetett őrszavakra, szignatúrákra, számokra, és a zenei értelmű őrhangokra is, amelyek a középkori kódexkészítés folyamatában játszottak fontos szerepet: az ívfüzetek, főlíók sorrendjét garantálták a kódexek összeállítása során. A jelölések révén jutott plusz jövedelemhez például a középkori egyetemek mellett működő stationarius⁶ is, aki a fontosabb művekből mintapéldányokat (exemplarokat) tartott. A kéziratokat néhány leveles pergamen ívfüzetekre bontották,⁷ amelyeket a margón a másoló beszámozott, szignatúrákkal, custossal látott el, így az azonos kódexből származó íveket praktikusabban több scriptornak is kiadhatták másolásra. A könyvigény növekedésével külön iparág épült ki az ilyen típusú sokszorosításra, hiszen a részekre bontott, custosokkal ellátott ívfüzetek kölcsönadása jövedelmezőbbnek bizonyult a teljes kódex másolásra bocsátásánál.

A custos eredetét kutatva, úgy tűnik, legkorábban arab nyelvű szöveges kéziratokban bukkanhatunk őrjelre, amely magyarázatul szolgál az európai elterjedés első helyszíneire.⁸ Nem véletlen, hogy a custos az arab kultúrával élénken érintkező dél-európai területeken honosodott meg először –, ahogy például később a papírhasználat is –, és az sem különösebben meglepő, hogy a kultúrák közötti termékeny és természetes korai átjárás révén még a keresztény írásbeliségben, például a katolikus egyház liturgikus kódexeiben is praktikusnak tartották a használatát.

A szöveges művekben szereplő custosok könyvmásolói és nyomdászati, azaz technikai szerepe mellett legfőljebb a hangos olvasást segítő funkció említhető meg. A zenei írásbeliség custosai terén azonban ennél szélesebb körű kutatási lehetőségek kínálkoznak: az őrhang bevezetése, használata, megjelenési formái több fontos zeneelméleti, interpretációtörténeti és zenei paleográfiai kérdést vetnek fel.⁹

A zenei őrhangok felbukkanása a 11. század legelején a gregorián énekrepertoár továbbadásának átalakulásával, a zenei írásbeliség fejlődésével hozható összefüggésbe.¹⁰ A gyarapodó liturgikus énekanyag fejbent tartása az ezredfordulót követően lassanként lehetetlenné és értelmetlenné vált. A korábbi lejegyzések helyett, amelyek legfőljebb a dallamok felidézését tették lehetővé, olvasását nem, a 11. században megjelentek az új igényeket kiszolgáló, hangmagasságot jelölő írásmódok, s velük együtt a custosok is.

6 könyvkereskedő

7 Az ún. pécia-technikáról ld. Madas Edit: „A scriptorium fogalma és a könyvmásolás meggyorsításának lehetőségei”. In: Madas Edit–Monok István: *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig*. Budapest, Balassi Kiadó, 2003, 23.

8 Ld. Adam Gacek: *Arabic manuscripts: A Vademecum for Readers. Handbook of Oriental Studies*. Leiden–Boston: E. J. Brill, 2009, 68–69.

9 További szisztematikus vizsgálatokat indokol, hogy a gregorián custosokat önállóan nem kutatták.

10 E datálást a tanulmányban később tárgyalandó, 11. század eleji itáliai és aquitán források támasztják alá.

A 20. századi notációelméleti munkák ugyanakkor csak futólag említik a custos. Smits van Waesberghe Arezzói Guido életéről és zenepedagógiai tevékenységéről írott latin nyelvű könyvében ennyit közöl:

...A custos használatáról és formájáról elég röviden szólni. A 11–12. századi dél-olasz és dél-francia forrásokban a custos általános volt, de a formaváltozatok jelentősen különböztek egymástól. Az észak-francia és észak-német kódexekből viszont hiányzik a custos még a 11–12. század után is.¹¹

Ez az 1953-as leírás az őrhangot, több 20. századi zenei paleográfiai alpműhöz hasonlóan, összességében jelentéktelen apróságnak minősíti,¹² ennek ellenére Waesberghe munkája közvetít két egyáltalán nem mellékes információt. Egyrészt a custos bevezetésének zárványszerű helyszíneiként a 11–12. századi dél-Itáliát, illetve a dél-francia területeket nevezi meg, ezzel az alkalmazási területek különös izoláltságára irányítja rá a figyelmet. Másrészt a custos rajzának helyszínek és korok szerinti jellegzetes formaváltozataira utal. Saját kutatási tapasztalataim alapján is e két szempont köré szűkíthető le a custos körüli vizsgálódás: egyfelől bevezetésének körülményei, alkalmazásának indítékai, másfelől a tájak és korok szerinti formaváltozatok kínálnak érdekes témát.

A custos zenei terminus első használatát nem ismerjük. Michael Bernhard középkori zenei traktátusok zenei szakszavait összegyűjtő nagyszabású munkája, a *Lexikon musicum Latinum Medii Aevi*¹³ sem szerepelteti címszavai között; úgy tűnik, a középkori zeneelméleti munkákból hiányzik a szó. A régi források a jelek szerint inkább körülírták: a 13. század közepén keletkezett domonkos statútum gregorián kódexmásolásra vonatkozó 3. szabálya például a sor végén álló, iránymutató punctumként utal a custosra, s felhívja a figyelmet arra, hogy feltüntetésére a notátornak különösen ügyelnie kell.¹⁴

A pomposai származású bencés szerzetes, Arezzói Guido, vonalrendszeres kottával leírt antifonáléjának prológusában új notációs módszerét ajánlja olvasója figyelmébe: míg korábban egy ismeretlen dallam betanulásához ugyanis elengedhetetlen volt az énekmester folyamatos jelenléte és a hosszadalmas gyakorlás, az

11 „Et de custodis usu ac forma brevis annotatio sufficiat. In codicibus Italiae et Galliae meridionalis saeculi XI et XII custos generaliter usui est. Formae autem inter se maximé differunt. In codicibus Galliae septentrionalis et Germaniae saepe abest – etiam in saeculis quae XI et XII proxime sequuntur.” Smits van Waesberghe: *De musico-paedagogico et theoretico Guidone Aretino eiusque vita et moribus*. Florence: Leonis S. Olschki, 1953, 66–67.

12 Ld. pl. Peter Wagner: *Einführung in die Gregorianischen Melodien, II. Neumenkunde. Paläographie des Liturgischen Gesanges*. Hildesheim: Georg Olms, ³1962, 263.

13 Michael Bernhard (hrsg.): *Lexikon musicum Latinum Medii Aevi* / *Wörterbuch der lateinischen Musikterminologie des Mittelalters bis zum Ausgang des 15. Jahrhunderts*, I., Fascicle 6. München: Bayerische Akademie der Wissenschaft, 2003. Online: <http://woerterbuchnetz.de/LmL/>. Utolsó hozzáférés: 2018. 09. 25.

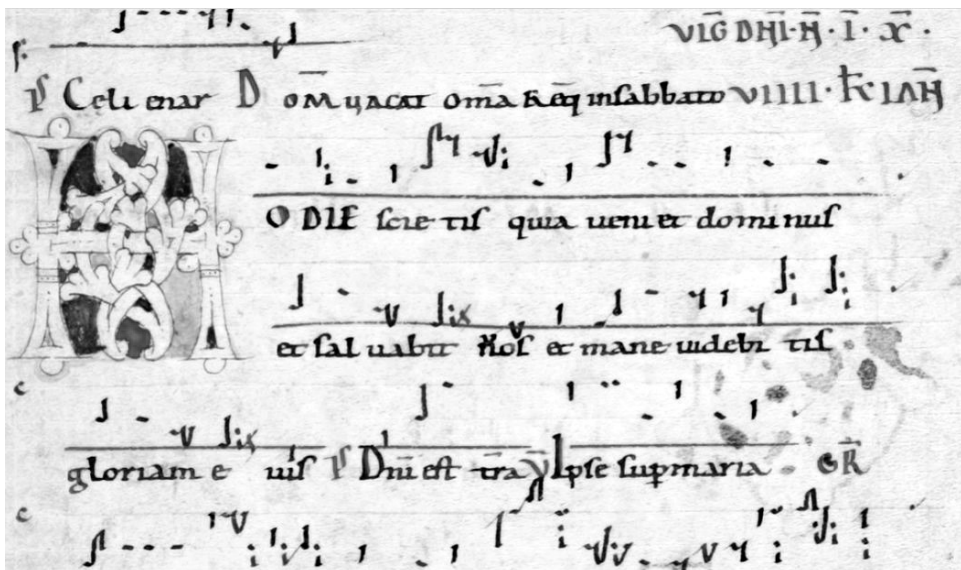
14 „Puncta etiam directiva, posita in fine linearum ad inveniendum ubi prima nota sequentis lineae debeat inchoari, diligenter a notatoribus observetur.” Stephen J. P. van Dijk: *Sources of the Modern Roman Liturgy. The Ordinals by Haymo of Faversham and Related Documents*, 2. Texts. Leiden: Brill, 1963 (Studia et documenta franciscana 2), 118.

új módszer szerint könyvből is meg lehet tanulni a dallamokat, így az elhúzódo énekstúdiumok helyett az iskolásoknak több idejük jut majd fontosabb dolgokra, például a zsoltároskönyv tanulmányozására.¹⁵ Valóban, mennyivel egyszerűbb volt a kottából éneklés a monochordon való előjátszásnál és az utána következő nehézkés memorizációnál!¹⁶ Guido elméleti munkáiban a custos, mint a vonalrendszeres notáció segédjelét ugyan nem említi, de a guidói szisztémát alkalmazó korabeli itáliai kódexek azt bizonyítják, hogy Guido kottája a kottavonalak és kulcsok mellett órhangot is használhatott. A négy vonalra elrendezett kottázásban a custos szinte feleslegesnek is tűnhet, hiszen a hangrendszer félhangjait már kijelölik a sárga és piros kottavonalak, amelyeket még betűkulcsokkal is elláttak – Guido rendszere tehát eleve több eszközzel biztosította a dallam olvashatóságát. A sor végére kiírt custos nyilvánvalóan a gördülékeny interpretációért felelt, s különösen a kulcsváltással együtt járó sortörések esetén volt hasznos az énekes számára, aki zökkenő nélkül folytathatta az előírt dallamot.

Bár magától Guidótól nem maradt fenn gregorián kotta, feltételezhetjük, hogy elveszett antifonáléját, amelyet nagy sikerrel mutatott be XIX. János pápának Rómában,¹⁷ az általa jól ismert korabeli középolasz notáció vonalra írt neumáival jegyezte le. Guido kottairás-reformja kapóra jött az akkori római megújulási törekvések számára, s ennek az eredménye az a széles körben elterjedt notáció is, amelyet a korábbi gregorián paleográfiai terminológia beneventánnak, a legfrissebb olasz szaknyelv viszont *nota romanának* nevez,¹⁸ s amelyet a 11–13. század közötti régi hagyományt felelevenítő, ún. órómai kóruskönyvek másolói is használtak a betűkulcsokkal, vonalakkal és custossal együtt (*1. faksimile*).¹⁹

Az órhang ugyanakkor már e reformírás, vagyis Arezzói Guido kottája, a *nota romana* előtt is kimutatható Dél-Itáliában, a monasztikus centrumok, például Montecassino és Benevento évtizedekkel korábbi, vonalak nélküli kottás forrásaiban, vagyis az órhang megjelenését nem a guidói vonalrendszer bevezetéséhez köthetjük. Az órhang nem Guido találmánya, ahogy a hangközkapcsolatok függőleges megjelenítése sem őt kezdte el legelőször foglalkoztatni. A diasztematika ezekben a korai, 11. század eleji monasztikus forrásokban vonal és kulcsok nélkül

- 15 Guido D' Arezzo: *Prologus antiphonarii sui* [ca. 1025]. In: Oliver Strunk (transl.): *Source Readings in Music History. Antiquity and the Middle Ages*. New York: Norton, 1962, 117–120.; az angol fordítás Martin Gerbert: *Scriptores Ecclesiastici de Musica Sacra Potissimum* nyomán készült (Sankt Blasien, 1784, 34–37.).
- 16 Anna Reisenweaver: „Guido of Arezzo and His Influence on Music Learning”, *Musical Offerings* 3/1. (2012), 37–59., ide: 37–38. Online: <http://digitalcommons.cedarville.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1003&context=musicalofferings>. Utolsó hozzáférés: 2018. 08. 30. Ld. még Marion S. Gushee: „The Poliphonic Music of the Medieval Monastery, Cathedral and University”. In: *Antiquity and the Middle Ages*. Ed. James McKinnon. Basingstoke: The McMillan Press, 1990, 145–146.
- 17 Ld. Guido d' Arezzo, *Epistola de ignoto cantu*, in Oliver Strunk transl., *Source readings in Music History*, 122.
- 18 Giacomo Baroffio: „Music writing styles in medieval Italy”. In: *The Calligraphy of Medieval Music*. Ed. John Haines. Turnhout: Brepols Publishers, 2011, 101–124., ide: 114–119.
- 19 Ld. pl. az órómai Santa Cecilia in Trastevere 11. századi graduáléját (I-Cv Cod. Bodmer 74) és a 13. századi San Pietro B79 antifonálét (I-Cv SP B79). A custos-használatról szól a graduále faksimile-kiadásának bevezetője is: *Das Graduale von Santa Cecilia in Trastevere* I. Kommentar und Register. Hrsg. Max Lütolf. Köln–Genf: Fondation Martin Bodmer, 1987, 25.

1. faksimile. A Santa Cecilia di Trastevere órómai graduáléjának részlete 1071-ből, a sorok végén custosokkal (Köln, Bibliotheca Bodmeriana, Cod. Bodmer 74, f. 8r)

is megvalósulni látszik, igaz, a dallambeli nagy ugrások, a kvart és kvint megkülönböztetése pusztán e lejegyzés alapján még kockázatos, ahogy arra Thomas Forrest Kelly, a beneventán ének szakavatott ismerője is rámutat.²⁰ Az órhang kitüntetett szerepét jelzi, hogy e korai diasztematikus notációtípusban kizárólag a custos kínál dallami fogódzót – kiírása lehetővé teszi a dallamvonal végigkövetését –, s különösen értékes útmutatóként szolgál a későbbi zenei analógiák nélkül álló óbeneventán ének értelmezésekor (2. faksimile a 390. oldalon). Mindezek alapján a custos a zenetörténet első modern értelemben vett kottasegédjelének tekinthető, amelyet mindennél fontosabbnak tartottak használni. Ebből az a szándék olvasható ki, hogy a hangmagasság-jelölés kezdeténél még nem az egyes dallamhangok pontos megjelenítésére törekedtek, hanem a szájhagyományos előadásmód lineáris formuláira, a dallamvonalra koncentrálnak a folyamatosságot, a minél gördülékenyebb előadást tekintették ideálnak.

Nem Dél-Itália volt az egyetlen terület, ahol Arezzói Guido előtt megjelent a custos. Egy másik nagy déli diasztematikus notációcsaládban, az aquitán pontneuma-írásban is igen korán kimutatható a jelenléte: ez az a notáció, amely Michel Huglo kutatásai szerint már a 10. századtól kezdve diasztematikára törekedett.²¹ A délfraancia és ibériai területen széleskörűen elterjedt aquitán notáció az egyes hangok önállóságára helyezte a hangsúlyt és nem a neumakapcsolatokra vagy ak-

20 Thomas Forrest Kelly: *The Beneventan Chant*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989, 153–154.

21 Michel Huglo: „Toward a scientific paleography of music”. In: Haines (ed.): *The Calligraphy of Medieval Music*, 13–22., ide: 16.; uő: „The earliest developments in square notation: twelfth-century Aquitaine”. Uott, 163–171., ide: 165.

2. fakszimile. Óbeneventán kódex részlete a 11. század elejéről (Benevento, Biblioteca Capitolare, Ms. 35, f. 202r)

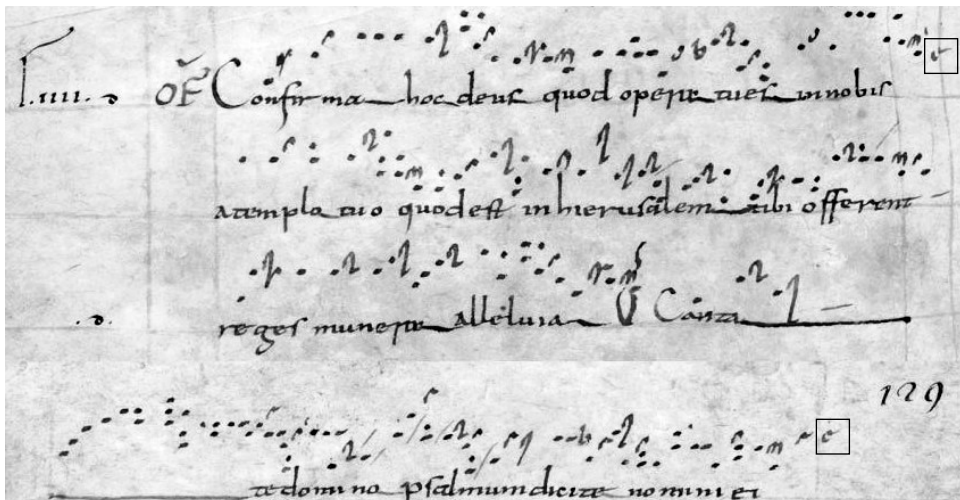
centusokra, mint például a korabeli német neumaírás, tehát már mai értelemben is modern hangjelzés volt, amely a sorok végén minden esetben alkalmazta a custos speciális, lokális formáit. A források tanúsága szerint az aquitán notációnak is a custos volt az első segédjelzése.²²

A korai aquitán custosok kapcsán megkerülhetetlen egy 11. század elején élt szerzetes-könyvmásoló tevékenysége, amelyet James Grier fantasztikus részletességgel tárt fel.²³ E nemrégí kutatás szerint a zenetörténet első fennmaradt, liturgikus gyakorlatban alkalmazott leénekelhető kottája valójában a korai Saint Martial-tonariusként lejegyzőjétől, Adémar de Chabannes-től származik, aki 1010 és 1020 körül foglalkozott kódexmásolással a híres limoges-i bencés kolostorban. Adémar a monasztikus életformához képest szokatlanul élénk zeneszerzői, énekesi és történetírói pályafutással büszkélkedhetett, továbbá kétes hírnevet szerzett a patrónus Szent Martial apostolságát bizonyító iratok meghamisításával. Excentrikus személyiségéből adódóan beírta nevét az általa másolt forrásokba,²⁴ ezzel a zenetörténetbe is, de ami tárgyunk szempontjából lényegesebb, közvetlenül hozzá kapcsolhatunk egy speciális custos-használatot. Az *equaliter* szót rövidítő *e* betű használata fedezhető fel az általa leírt kódexben: az *e*-t őrjelként alkalmazta abban az esetben, amikor a sor utolsó dallamhangja megegyezett a következő sor első hangjával:

22 William Manning Sherill: *The Gradual of St. Yrieix in Eleventh-Century Aquitaine*. PdD diss., The University of Texas at Austin, 2011, 114–115. Online: <https://repositories.lib.utexas.edu/handle/2152/ETD-UT-2011-05-2991>. Utolsó hozzáférés: 2018. 08. 30.

23 A szerzetes életéről és munkásságáról ld. James Grier: *Musical World of a Medieval Monk Adémar de Chabannes in Eleventh Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

24 Adémar de Chabannes kézírása több 10–11. századi San Martial-kéziratban kimutatható, pl. a Párizs, Bibliothèque Nationale, fonds lat., Ms. 909, 1120, 1121, 1978 jelzetű tropárium-prosariumokban, szekvenciálékban. Adémar a Pa 1121 jelzetű kódexben az 58r, 60r, 72 v főlíókon a nevét is feltüntette. Ld. James Grier: „Roger de Chabannes (d. 1025), cantor of St Martial, Limoges”. In: *Early Music History*, 14. *Studies in Medieval and Early Modern Music*. Ed. Iain Fenlon. Cambridge: Cambridge University Press, 1995, 53–120., ide: 63.

3. fakszimile. Adémar de Chabannes munkájának részlete, a sorok végi e-custosokkal, a 11. sz. elejéről egy San Martial Tropariumban (Párizs, Bibliothèque National, Ms. 1121, 128v)

Ugyanakkor Adémar de Chabannes kottázásában az *e* betűjel mellett a korabeli aquitán custosformák általánosabb alakváltozatai is azonosíthatók.

Ahogy arra Waesberghe fentebb idézett rövid jellemzése rátapint, a custos a 13. század után egyenetlenül terjedt el Európa-szerte. Az egybefüggő német területen a hagyományos adiasztematikus, értsd leénekelhetetlen neumaírást használták még a 14. században is: ebben a hangmagasság nélküli notációban nyilvánvalóan nem volt szükség őrhangra. Kivéteklént csak néhány német bencés reformkolostor, például Klosterneuburg egyéni gyakorlata említhető, ahol a guidói szisztémát befogadták. Az innen származó 12. századi forrásokban már betűkulcsok, vonalrendszer és színezett vonalazás látható, ugyanakkor a német hagyománynak megfelelően custosnak nincs nyoma.²⁶ Hasonlóképp nem mutatható ki custos az észak-francia egyházak 12–13. századi gyakorlatában sem, amely Nyugat-Európa késő-középkori kizárólagos gregorián kottájának, a kvadrát notációnak a közvetlen előzménye. A korábban idézett 13. századi domonkos szabályzat tehát nyilvánvalóan azért kötelezte a szerzetes másolót az őrhang kiírására, mert a domonkos notáció mintájául szolgáló korábbi Párizs környéki kódexek nem ismerték a custosot.²⁷

25 Michele Huglo: „Tradition musicale Aquitaine. Répertoire et notation”. In: *Cahiers de Fanjeaux* 17. Toulouse: magánkiadás, 1982, 253–268., ide: 261., továbbá Grier: *Musical World of a Medieval Monk Adémar de Chabannes in Eleventh Century*, 53.

26 Szendrei Janka: *Középkori hangjegyvírások Magyarországon*. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1999, (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 4.), 39.

27 N. B. jöllehet a domonkosok és a ferencesek kódexmásolásra vonatkozó szigorú szabályai egy tőről fakadtak, és státútumaik szövegezése is nagyon hasonló, a ferencesek a custos-használatra nem tértek ki, hiszen az itt íráselőzményként szóba kerülő nota romana, vagyis a római curia notációs hagyománya az őrhangot már régóta alkalmazta. Ld. Michel Huglo: „Dominican and Franciscan books”. In: Haines (ed.): *The Calligraphy of Medieval Music*, 195–202., ide: 199.

A 15. századtól kezdődően az őrjel általánosan elterjedt kottasegédjel, nem csak a gregorián, de a menzurális notációkban is. A későközépkori időszak színes gregorián alakváltozatait különösen érdemes nagyszabású zenei paleográfiai vizsgálat alá vonni, s ennek keretében tanulmányozni a magyarországi custosokat is.

A kottaőrjel magyarországi használata a fennmaradt gregorián forrásemlékek szerint a nagy regionális divathatásokat követte. Korai liturgikus zenei kódexeink másolói, nyilvánvalóan a nyugati német példa nyomán, a 14. század végéig ellenálltak a custos meghonosításának, s a hazai szkriptóriumok őrhangoz jellemzően csak a 15. század elejétől alkalmaztak. A magyar provenienciájú források datálásakor az őrhangoz egyúttal terminus post quemként is használható: ha az adott kódexben szerepel, akkor valószínűleg a forrás 14. század második fele utáni származására utal.

A custos magyarországi bevezetésének meglehetősen kései pillanata ragadható meg a németújvári ferences kolostor 14 összetartozó antifonále-fragmentumainak némelyikén a 14. század második feléből.²⁸ A sorok végén egy-egy helyen szerepel őrhangoz, mintha a másoló hezitált volna, alkalmazza-e egyáltalán a számára szokatlan jelet: végül – kompromisszumos megoldásként – a lapozás előtti utolsó sorban azért olykor kitette (*4a faksimile*).²⁹

Az egyik legkorábbi magyarországi custos-használat az Isztambuli Antifonále fő korpuszából mutatható ki (*4b faksimile*). A konzekvens, szinte minden kottasort érintő előírás zavarba ejtő a kódex korai, 1360 körüli datálása miatt – minden jel arra utal, hogy nem utólagos hozzátételről van szó, hanem a notátor kézírásáról. Emellett figyelemre méltó a custos megformálása is, mert az íves be- és kifutóvonallal díszített custosok nem a központi íráshagyomány, Esztergom későbbi „pipaszerű” őrhangozformáját mutatják. Vizsgálataim során az antifonáléban látható jel közelebbi rokonait kelet-magyarországi, főként erdélyi forrásokban találtam meg³⁰; az utóbbi időben több hiánypótló erdélyi kódextöredék került elő.³¹ Az ott használt custos-család a Szendrei Janka által felvidéki custosnak³² nevezett típus rokona lehet, használata a magyar katolikus egyház északi és keleti peremterületeihez kötődik a 14. század végétől. A magyarországi típusok közül kétségtelenül ez a legizgalmasabb custos, mind formaváltozatai, mind ritkasága miatt: az érseki központtól távolabb eső magyar egyházak szórványosan dokumentált zenei írásbeliségéről ad hírt (*1. táblázat a 394. oldalon*).

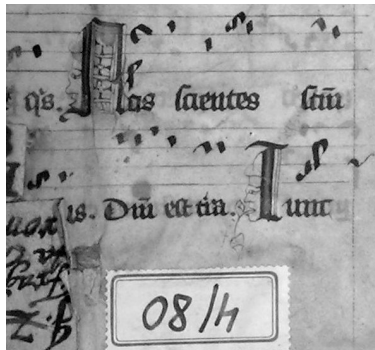
28 Ld. a Németújvári Ferences Könyvtár 4/4, 4/30, 4/48, 4/49, 4/68, 4/80, 4/82, 4/116, 4/119, 4/124, 4/137, 4/142, 4/273, 19/40 jelzetű köteteinek pergamen borítóit, amelyek egy szétvágtott erdélyi antifonále maradványai.

29 A németújvári antifonále-töredékek zenei paleográfiai analizésének eredményeit a 2018. május 9–10-én, Pannonhalmán megrendezett *II. Scriptorium*-konferencián foglaltam össze *Hangjelzett kódextöredékek a németújvári ferences kolostorban* c. előadásomban. A publikáció megjelenés előtt áll.

30 Az Isztambuli Antifonále származási helyéről a magyar gregoriánkutatás még mindig nem tud biztosat. Ld. Dobszay László: „A kódex eredete és sorsa”. In: Szendrei Janka (szerk.): *Isztambuli Antiphonale*. Budapest: Akadémiai kiadó, 1999, 48. Ugyanakkor a legújabb dallami és a paleográfiai vizsgálatok, ezen belül a custos formája a magyar hagyományterület keleti perifériájára jellemzők – erről még tovább kell gondolkodni a jövőben.

31 Magyarországi töredékfeltárásainkat Adrian Papahagi, román paleográfus kutatómunkája is segíti, aki új kottás erdélyi kódexfragmentumokat fedezett fel.

32 Ld. Szendrei: *Középkori hangjegyírások Magyarországon*, 74.

4a fakszimile. Alkalmoszerű custoshasználat egy 14. századi erdélyi antifonále-töredéken (Németújvár, Ferences Könyvtár, a 4/80 borítója)

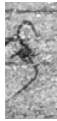

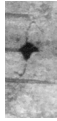
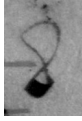
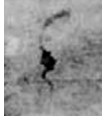

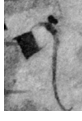

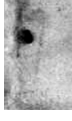

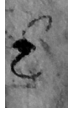
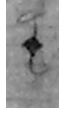

4b fakszimile. Isztambuli Antifonále, f. 2r

A custosok ezen csoportjába tartozó speciális formák utalnak a szűkebb notációs hagyományra, ennek alapján egymástól távol őrzött, de egykor közös kódexhez tartozó vagy azonos szkriptóriumból való kódextöredékeket lehet azonosítani. Ahogy a 2a–b táblázatok (a 395. oldalon) mutatják, a custos különleges alakja, mérete lényeges szerepet játszhat a töredékek összetartozásának igazolásánál, így végső soron az egykori anyakódexek vagy azonos íróműhelyhez tartozó kéziratok további részleteinek megtalálásában is segítséget nyújthat.³³

Végezetül még egy idevágó problémakört lehet érinteni. Az órhang alakja még a magyar gregoriánkutatás jól ismert forrásainál is vethet fel újabb kérdéseket,

33 A közelmúltban két forrásláncot is sikerült azonosítanom, ahol a szokatlan, máshonnan nem dokumentált custosrajzok alapján azonos anyakódexre gondolhatunk. A töredékek távoli gyűjteményekből kerültek előnk: 1. Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtár, BBj 15 lefejtett borítója, S. Fr. l. m. 87. →

Csíksomlyói Cantionale, RO-SCf Lt. 5252		Breviarium Notatum- töredék, Csíksomlyó, Ferenes Kolostor Könyvtára, Sign. Inv. 2191, Cz. Fragm. 19	
Erdélyi Psalterium, RO-Sb Ms.23.v.1		Graduále-töredék, Csíksomlyó, Ferenes Kolostor Könyvtára, Sign. Inv. 1331, Cz. Fragm. 13	
Antifonále-töredék, Országos Levéltár, Qu 406_24, E 159/47, 1553		Graduále-töredék, Csíksomlyó, Ferenes Kolostor Könyvtára, T 35/a. Cz. Fragm. 29	
Szepesi Graduále, SK-Sk Ms. Mus. 1		Antifonále-töredék, Németújvár, Ferenes Könyvtár, 4/279 borítója	
Szepesi Antifonále, SK-Sk Ms. Mus. 2		Zsigmond-kori töredék, H-Bn cod. lat. 534	
Isztambuli Antifonále, TR-Itks 42, fő corpus		Antifonále-töredék, ELTE Egyetemi Könyvtár, Hc. 753 borítója	
Antifonále-töredék, Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtár, S. Fr. I. m. 87, BBJ 15 lefejtett borítója		Graduále-töredék, ELTE Egyetemi Könyvtár, Fragm. lat. membr. 9, Aa 556 borítója	
Graduále-töredék, Országos Levéltár, Qu 406_07		Missale notatum- töredék, ELTE Egyetemi Könyvtár, Ha 142 borítója	
Graduále-töredék, Kolozsvár, Központi Egyetemi Könyvtár, BCU Ms 706		Antifonále-töredék, Németújvár, Ferenes Könyvtár, 2/166 borítója	
Graduale-töredék, Banská Bystrica, Štátny Archív, Protocoll A. 1673		Missale-töredék, Banská Bystrica, Štátny Archív, Protocoll A. 1563	
Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, Fragm. 1. antifonále-töredék		Bakócz Graduále, H-Ekő I. 1a-b	

1. táblázat. 15. század utáni periférikus magyarországi custos-formák

Antifonále-töredék, Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtár, S. Fr. l. m. 87, Bbj 15 borítója	
Antifonále-töredék, Gyöngyösi Ferences Könyvtár, Ant. 674 borítója	
Antifonále-töredék, Csíksomlyói Ferences Könyvtár, Cz. Fr. 10. (Sign. Inv. 1766–69)	
Antifonále-töredék, Túrócszentmárton, Szlovák Nemzeti Könyvtár, Nyomtatványtár, 2921 borítója	
Antifonále-töredék, Országos Levéltár, Qu_406_24, E/47, 1553 Bereg	
Antifonále-töredék, Győri Káptalan Magánlevéltára, Cth X 846	
Antifonále-töredék, Egyetemi Könyvtár, Cod. lat. 119 borítója, U. Fr. l. m. 253	
Graduale-töredék, Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, 92. fragmentum, 17762 borítója	

2. a–b táblázat. Összetartozó/azonos íráshagyományra utaló fragmentumok azonosítása a custos-formák alapján

Esztergomi Antifonále, H-Efkő Ms. I.3c	
Esztergomi Capitulare, H-Bn 408, p. 100	

3. táblázat. A magyar gregorián hagyományban szokatlan kvadrát custos-formák

például a szkriptórium helyére vonatkozóan, ahogy azt az I. 3c Esztergomi Antifonále³⁴ notációjának esete is mutatja (3. táblázat). A csonka 15. századi kóruskönyvben ugyanis nem a magyar forrásokra jellemző rombuszból és kifutóvonalból álló pipaforma, de nem is a peremvidéki szimmetrikus őrháng található meg, hanem a Nyugat-Európában meghonosodott kvadrát custos, amely központi magyar egyházmegyes forrásokra nem jellemző. Mi lehet akkor megjelenésének magyarázata a tisztán esztergomi provenienciájú forrásban? Eseti alkalmazásnak tekinthető? A kvadrát custos a szerzetesrendek mellett Közép-Európában a cseh kódexnotációban volt gyakori, s nem lehet véletlen, hogy a paleográfiai analízis a szóban forgó forrásnál a cseh custos mellett további északi/cseh elemeket is kimutatott.³⁵ Ez is bizonyítja a legújabb feltevéseket, mely szerint a kódex keletkezésének helyeként nem az esztergomi székesegyház szkriptóriuma jöhet szóba, sokkal inkább az egyházmegye északabbra fekvő valamelyik műhelye.³⁶

ld. Mezey László: *Fragmenta Latina Codicum in Bibliotheca Seminarii Cleri Hungariae Centralis*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988; 2. Gyöngyösi Ferences Könyvtár Ant. 674 borítója. Csíksomlyói Ferences Kolostor Sign. Inv. 1766–69, Cz. Fr. 10, ld. Czagány Zsuzsa–Muckenhaupt Erzsébet–Papp Ágnes: *Liturgikus és kottás középkori kódextöredékek a Csíksomlyói Ferences Kolostor egykori könyvtárának állományában*. In: *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2005/I, Társadalom- és Humántudományok*. Csíkszereda, 2006. Ld. még Gilányi Gabriella: „15. századi erdélyi antifonále-töredékek és ferences hordozókönyveik”. Megj. a Csíki Székely Múzeum 2018-as évkönyvében, előkészületben. A közelmúltban szintén egy speciális, felső hurkos custos révén ismertük fel a következő töredékek közelebbi kapcsolatát: 1. Egyetemi Könyvtár, Cod. lat. 119 borítója, U. Fr. I. m. 253, ld. Mezey László: *Fragmenta Latina Codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestiensis*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983; 2. Országos Levéltár, E 159/47; 1553 Bereg, F 360, ld. Szendrei Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988; 3. Győri Káptalan Magánlevéltára, Cth X 846, 4. Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, 92. töredék, 17762 borítója.

34 Esztergom, Főszékesegyházi Kvt., Mss I. 3. c.

35 Ötvonalas kottaszisztéma, csúcscsontos-rombikus neumaszerkezetek, vékony kötővonalak, cseh pes-forma, etc. Ld. Szendrei: *Középkori hangjegyrások Magyarországon*, 78.

36 Az Esztergomi Antifonáléval kapcsolatos zenei paleográfiai vizsgálatok jelenleg is zajlanak, mivel új kódextöredékek bukkantak fel, amelyek megerősítik az északi szkriptórium-teóriát. Ld. korábban Gilányi Gabriella: „Használatitól a műremekig: a 15. századi hangjelzett esztergom-budai kódexek.” In: *Zenatudományi Dolgozatok 2015–2016. In memoriam Kiss Gábor*. Budapest: MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2018, 24–36., ide: 27–32. és 26. jegyzet.

Az őrhangok a 17–18. századra véglegesen eltűntek a kottából és lassanként a nyomtatott szövegekből is, szórványos használatuk legfőljebb archaizmusnak tekinthető, például az Editio Vaticana 20. századi gregorián kiadványainak kvadrát kottaképeiben.³⁷ Emellett zenei idézeteknél jöhet még számításba a jelzés, a menzurális notációk custosának leszármazottja, amely azonban tényleg nem jelent többet, mint egyszerű zenei *et ceterát*.

Az őrhang történetének lényeges elemei, mint láttuk, a gregoriánnum forrásai-
ból olvashatók ki, és az idevágó kutatások is főképp a gregorián paleográfia terüle-
tén hasznosulhatnak. Célunk lehet a közeljövőben egy online magyarországi custos-
gyűjtemény létrehozása, amely az ismert hazai alakváltozatok közlésével a távlati
forráskutatásokat, s a források pontosabb proveniencia-meghatározását segítené.

37 Pl. *Graduale Romanum*. Roma: Editio Vaticana, 1908

ABSTRACT

GABRIELLA GILÁNYI
A TINY LITTLE NOTHING?

The Gregorian Custos

Large monographs on Gregorian paleography pay undeservedly little attention to certain additional symbols of the musical notation. These include the *custos*, a staff sign, written out at the very end of each musical line in the plainchant sources. The introduction of the *custos* into musical notation is often mentioned in connection with the name of Guido of Arezzo, the creator of the staff system. Serving as a useful aid for the interpretation of plainchant by indicating the pitch of the first note on the next system, the *custos* became a stable, obligatory element of Gregorian sources in some areas (mainly in the Mediterranean) from the first half of the 11th century. For musicological research, the *custos* could be an interesting topic from many aspects. One can investigate its role in the transmission, teaching and singing of Gregorian chant, furthermore, its geographically non-homogeneous distribution and its different graphical forms are also worth studying. Based on our earlier paleographical studies, the shape of the *custos* in a musical source or source group proves to be locally determined and characteristic. The *custos* might even reveal the local provenance of a manuscript, so it can be used as a key during the identification of the manuscripts' origin.

Gabriella Gilányi, senior research fellow at the Department of Early Music at the Institute for Musicology (Hungarian Academy of Sciences, Research Centre for the Humanities) in Budapest. She studied musicology at the Liszt Ferenc Academy of Music; received her PhD in 2007. From 2004 she has worked in the Institute for Musicology. She has published several works on medieval plainchant. Her main research field includes the study of sources of the medieval Divine Office, retrospective plainchant style from the 17th–and 18th centuries in Hungary, and post-Tridentine chant-repertory. At present she is examining medieval musical notations and Central–European codex fragments containing liturgical music.